

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПРИРОДАТА НА ЧОВЕКА

Константин Янакиев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. В този доклад от конференцията за съзнанието на катедра „Философия“ (СУ „Св. Климент Охридски“) се предлага да се откажем от философското понятие за съзнание като отличителен белег на човека и като обяснение за *човешките* действия на човека (за разлика от действията му като физическо тяло или организъм). Нито философията, нито естествените науки могат да намерят такъв отличителен белег вътре в човека. По същия начин същността на една шахматна фигура не може да се намери в материала или формата на фигурата. Това, което прави човека човек, е ролята, която той изпълнява сред другите хора, също както същността на шахматната фигура се определя от начина, по който се играе с нея. „Съзнанието“ или неврофизиологията на човека не могат да дадат и обяснение на човешките действия. В отговор на въпроса „Защо постъпваш така?“ трябва да се посочат права, задължения, задачи, методи и др.

Keywords: mind (consciousness), humans, role, soul, thinking substance, neuroscience

За тези, които поради възрастта си или по други причини не са минали през школата на Аристотел Гаврилов, нека да поясня, че заглавието на този доклад е съставено по модела на неговата работа *Към въпроса за природата на съзнанието* (1970) – книга, без която никой от нас, неговите възпитаници, не можеше да преодолее изпита по увод във философията. Тук ще се оттласкам от една от значимите теми в този текст – възникването на съзнанието.

Възникване на съзнанието

Най-напред, важно е, че авторът не допуска нищо средно, никакъв преход между същество, което още няма съзнание, и човека, за когото съзнанието би трябвало да е отличителна характеристика. Съзнание у животните няма и не може да има (Гаврилов, 1970: 72). Грешат дори онези автори, които, „като не се решават открито да припишат на животните съзнание, правят това по обходен път, твърдейки, че уж у животните има някои *зачатъци* или *елементи* на съзнание“ (стр. 72–3). По отношение на животните може да се говори за психика, но това означава чисто и просто способността им да си създават условни рефлексии: да реагират на дразнителни, които нямат пряко биологично значение, като на предвестници, знаци за въздействията, които имат такова

значение. Затова в неговата терминология психика имат дори едноклетъчните (стр. 17–24). Психичното е автоматично.

Като студент първи курс, бях доста критичен към много неща в книгата на нашия учител, но точно в този внезапен скок от животното към човека изобщо не се усъмних. И сега мисля, че разликата между тях е въпрос на всичко или нищо. Едно е да ритнеш плъх, съвсем друго е да ритнеш човек. Може ли да се каже, че плъхът няма чувства? Не се ли страхува? Не може ли да проявява враждебност или привързаност? Да приемем засега, заедно с Аристотел Гаврилов, че плъхът няма *съзнание*.

По-нататък, това съзнание по някакъв начин е трябвало да възникне в еволюцията на нашите прадеди. И точно оттук идваше най-голямото ми неудовлетворение. Тяхното поведение е просто задействане от биологично значими дразнители (поява на враг, глад и др.) на верига от условни рефлексии (стр. 51). В съответствие с изискванията на марксизма-ленинизма А. Гаврилов прибавя труда, езика и обществото (стр. 69–70). Но и това не помага. Трудът предполага осъзната цел (стр. 61–2), затова действията на австралопитеките не са труд, а само „оръдийна дейност“. По подобен начин животинските сигнали, които си разменят индивидите, още не са реч. Разликата между сигнализация и реч предполага разликата между човешкото съзнание и животинската психика (стр. 65), т. е. между съзнателно и автоматично. В края на краищата, можем да си кажем, че в един автомат също протича размяна на сигнали, но това не му придава съзнание. И дори да съберем на едно място множество автомати, които си разменят сигнали и координирано изпълняват някакви задачи, пак няма да получим съзнание в никой от тях.

Може би нещата не са толкова прости. Може би не е достатъчно да говорим за *верига* от действия, при които резултатът от всяко действие предизвиква нова реакция, а за някакъв по-сложно програмиран механизъм на реагиране в зависимост от ред фактори. Все пак той ще си остане механизъм и никакво усложняване няма да го направи нещо повече от механизъм. Автоматичната пералня е по-сложна от релето на бойлера. Телефонът, който почти всеки от нас носи в джоба си, е още по-сложен. Следват различни видове компютри и комуникационни мрежи. Възможно е да се поддържа, че в крайна сметка и животните, и накрая човекът не са нищо повече от такива все по-сложни механизми, но няма откъде да се вземе този внезапен преход от несъзнаващо към съзнаващо, който не допуска дори зачатъци и елементи на съзнание у животните. Нямах ли у нашия учител някакво скрито картезианство? Не остава ли само един начин да се отличи човекът от животното – да му се вдъхне съзнанието като някаква особена субстанция?

Какво е да си човек

За да избегна картезианството, ще се опитам да мина въобще без посредничеството на съзнанието. Въпросът какво прави човека човек е аналогичен

на въпроса какво прави една шахматна фигура – например пешка, точно тази фигура, която е. Тук отговорът е лесен. Няма никаква специфична душа или мислеща субстанция, различна от душата на царя или офицера например, която да ѝ придава това качество. Наистина, пешката е пешка не заради материала, от който е направена, нито заради начина, по който е оформен този материал. Понякога замества изгубена пешка от комплекта фигури с копче или някакъв друг дребен предмет. Но „нематериалната същност“ на пешката не е никаква нематериална субстанция, а се определя от начина, по който я използваме в шаха: от мястото ѝ на шахматната дъска в началото на играта, от начина, по който се премества за един ход, по който се отстранява от играта или отстранява други фигури.

Аналогично, няма нужда да търсим нещо вътре в човека (субстанция или качество), което го прави човек. Човекът е човек, защото е включен в системата на човешките взаимоотношения: защото от него се изисква едно или друго, очаква се едно или друго, защото според законите, обичаите, културните практики на някаква човешка общност на него му се полага едно или друго – примерно, за него трябва да се полагат определени грижи. Едно същество от плът и кръв е човек, защото е студент или новородено, или пасажер, натрапник, стругар, приятел, сестра или брат, събеседник, ищец или ответник и т. н., и т. н.

И както не бихме научили какво е да си пешка просто от материала или формата на една шахматна фигура, така не можем да очакваме естествените науки да определят какво е да си човек. Наистина, има определени телесни качества на човека, които му позволяват да играе определени роли сред себеподобните си. Както шахматната фигура трябва да бъде достатъчно голяма, за да се възприема от сетивата и да не бъде например толкова тежка, че да не може да се премества с лекота по шахматната дъска, както материалът ѝ трябва да бъде такъв, че фигурата да не може да се промени до неузнаваемост в течение на играта, а външният ѝ вид – такъв, че да я отличава от другите фигури, така и човешкото тяло трябва да отговаря на определени условия, за да може човек да изпълнява определена роля в колективния живот на хората. Например изключително важно е, че ние имаме физическите белези на мъжа или жената, въпреки че може би не всички човешки роли изискват притежаването на тези белези. Тъй като философите обикновено определят човека чрез разума, ума, съзнанието, сигурно първото, което би ни дошло наум, е способността да се използва някаква форма на език, да се разсъждава логично, да се решават сложни задачи, каквито не са по-силите и на най-интелигентните животни. Нека да отбележа, че тук материална предпоставка на това, да бъдеш човек, е просто способността на човешкото тяло да върши тези неща. Амбиция на невробиологията е да покаже как точно е устроено човешкото тяло, та притежава тези възможности. И ползата от нея може да бъде огромна – например,

когато някой изгуби тези способности и трябва да си ги възвърне. Но не естествените науки ни казват какво е да си човек. Това го знаем много добре и без да знаем нещо за мозъчната кора, мазолестото тяло, таламуса, аксоните, дендритите, синапсите, невротрансмитерите или йонния обмен на клетката. Подобно на това човек знае достатъчно добре какво е да си жена или мъж, съпруга или съпруг, майка или баща, любовница, жиголо и т. н. дори да не знае как са устроени половите органи, кои жлези, при какви условия, в отговор на какви сигнали произвеждат естроген и тестостерон, как се развива плодът в утробата и т. н. Каквото и да има там вътре, човекът е човек поради самите способности, защото те му дават възможност да изпълнява една или друга човешка роля. Без значение е какъв биологичен механизъм стои зад тях.

Може да се каже, че решението, което предлагам, е материалистическо, в смисъл, че то не си служи с някаква нематериална субстанция. Но искам да уточня, че това не е естественонаучен материализъм, защото не предполага нищо, което можем да научим едва от естествените науки. Впрочем и философията не е тази, която може да реши какво е да си човек. Това, което прави човека човек, не е нито някаква субстанция вътре в него, нито някакво свойство, качество, присъщо на човешкото тяло. То е ролята, която човек изпълнява сред себеподобните си. Няма нужда от специално философско познание, което да разкрива съзнанието като определена субстанция или акциденция. Всички знаем какво е човек, защото сме се научили да живеем сред хората.

Това ми спестява необходимостта да давам някакво общо определение на човека. Дали има, или няма нещо общо между всички роли, които могат да се изпълняват от човек сред хората, във всяко общество и всеки исторически период, е без значение. Човек е този, който изпълнява някои от тях. В този смисъл човекът няма същност. Едно човешко същество може да се явява в различни роли и може да е непригодно за някои човешки роли. Все пак ние го разпознаваме като човек не по нещо, което присъства у всички ни, а по това, че го виждаме в *някаква* човешка роля.

Ето защо няма нищо средно между човека и животното. Нещата тук стоят както с длъжностите, званията или образователните степени. В един момент човек още не е бакалавър, в следващия вече има това достойнство. В дипломата има точно определена дата. Никой не си прави илюзии, че точно в този момент нещо се превърта вътре в човека, така че от студент да стане бакалавър. Това е моментът, когато той получава определено призвание. И няма нищо средно между студент и бакалавър. Може студентът ден след ден да е трупал знания и умения, може да е станал друг човек, без да забележи кога. Признанието, което му дава неговата диплома, е въпрос на всичко или нищо. Преходът между животното и човека е въпрос на всичко или нищо, защото е въпрос на призвание.

Във филма „Мисията“ (действието се развива през XVIII век) един млад свещеник довежда в мисията индианче от джунглата, което той е обучавал.

Качва го на един сандък и детето пее пред испанците католическо песнопение. Мисионерът иска да докаже, че индианецът има душа. Как иначе би могъл да общува с Бога? Испанците не са убедени. В края на краищата, има животни, които механично възпроизвеждат човешки звуци. Казано в по-съвременни термини: дали индианчето не е просто биологично звукозаписно устройство? Как може да се разбере кой е прав? Дали това, което се търси, е нещо вътре в детето – неговата душа? Проблемът тук не е, че се търси нещо, което не може да се открие, защото е невидимо. Проблемът е дали да се отнасяме към индианците, както към португалците, французите, англичаните и т. н., дали те могат да бъдат приятели или врагове, съпрузи и съпруги на испанките и испанците и т. н., или са просто плячка, пречка или например някаква безразлична популация, обитаваща джунглата. А това е въпрос на решение. От наша гледна точка, да не признаем индианците за себеподобни, ни лишава от огромни възможности. Можем също да си дадем сметка, че по онова време на онова място е имало много силни интереси да не им се признава този статут.

Колкото и да се усложнява тялото и поведението на някакви организми, това само по себе си никога няма да ги направи хора. Трябва *ние* да им признаем този статут.

Човек ли е новороденото? Има ли съзнание? То е човек, защото е член на семейството, защото с него са свързани очаквания и надежди, които се възлагат само на човек. (Ние не очакваме от домашното ни животно да завърши гимназия.) То е човек поради това, което е *за нас*. Кога едно тяло, което се поддържа от животоспасяващи системи, вече е само тяло, а не е жив човек? Когато вече няма шансове той да бъде *за нас* човекът, който е бил. Кога едно изкопаемо същество може да се признае за човек? Това също е въпрос на решение. Трябва да го решат археолозите и антрополозите. Зависи от начина, по който изследователската им работа им налага да се отнасят към него. Тук може да има дълъг период на неопределеност – период, находките от който не дават възможност да се реконструира социален живот и култура. Но това не е защото той е период на плавен преход, а защото *ние* не намираме основания да дадем това признание на изследваните същества.

Да ритнеш плъх е едно, а да ритнеш човек – съвсем друго. Но не заради нещо, което липсва у самия плъх, а заради мястото, което плъхът заема в живота на хората. Впрочем, да ритна Есме – домашното плъхче на дъщеря ми, за мен е също толкова немислимо, колкото да ритна и самата му стопанка. В живота на човечеството са отредени роли не само на хора, а и на животни и предмети.

Съзнанието като обяснение

Изглежда, има голяма разлика между начина, по който мислят за душата древногръцките философи (а ние явно сме наследили от тях разбирането за

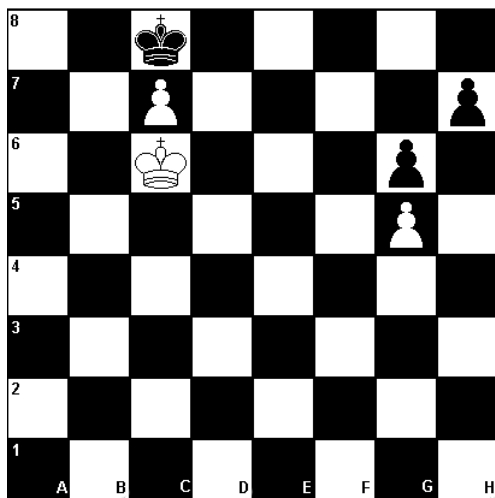
душата, ума, съзнанието), и този, по който тя се схваща в архаичния период. В старогръцката митология душата е сянка, двойник на тленното тяло, който съществува и след унищожението му. Но това нетленно тяло действа по същия начин и има същите потребности като тленното. Сенките се нуждаят да бъдат превозени през река Стикс и дори трябва да платят за превоза. Те явно са също толкова уязвими колкото тялото, щом триглавото куче Цербер може да им попречи да напуснат подземното царство. Тук не се търси обяснение за познатите ни действия и възможности на човека с нещо скрито и непознато за непросветения. Сенките плащат един обол, защото искат или трябва да бъдат превозени. Искането не е действие на някаква нематериална субстанция, някак си скрита в тялото. Гърците от архаичния период явно наивно са приемали за даденост възможностите на човека да иска или да се подчинява на изисквания.

Гръцките философи са успели да ни убедят, че имаме нужда да бъдем просветени относно нещо, което всъщност знаем много добре. Ние знаем защо човек прави това или онова. Дори в конкретен случай да не знаем мотивите, все пак знаем какво не знаем. Защо е дошъл Х: дали иска да приключи конфликта, или ще вдигне още по-голям скандал? Философията обаче ни учи, че в действителност зад човешкото поведение стои нещо неподозирано за човека от улицата – душа, мислеща субстанция, ум, съзнание. Например поведението на Х може да се обясни с движението и сблъсъците на извънредно дребни и обли атоми, от които е съставена душата и които поради формата и големината си много лесно могат да бъдат раздвижени (Лукреций III, 185–205).

Такова мислене е станало образец за формирането на естествените науки. Движението на небесните светила, падането на телата, топлината, светлината и т. н. всъщност се дължат на някакъв скрит механизъм, който трябва да се постулира от науката. В случая с душата обаче това мислене не се е издигнало (или просто не е стигнало) до стандартите на днешните естествени науки. За краткост нека да кажа просто, че то не е получило емпирично потвърждение. А в идеалистически философии от рода на Платоновата или Декартовата се е превърнало от протонаучно в квазинаучно. На мислещата субстанция аксиоматично се приписват свойства (тя е непространствена, неделима, видима за самата себе си и недостъпна за други такива субстанции) и това много наподобява конструирането на модели в естествените науки, само че остава самоцелно, не се използва за получаване на никакви експериментални ефекти. И днес философи, които смятат, че са се издигнали извънредно високо над тесногърдието на „частните науки“, не забелязват в каква степен всъщност им подражават, без обаче да имат средствата, уменията, нито дори намерението да постигат резултати като техните.

Невробиологията е продължение на спекулативните усилия на античния материализъм, но вече във вид на експериментална наука. Каквото и предимство да има обаче по отношение на емпиричната си обоснова-ност, що се отнася до обяснението на човешките действия, тя не може да предложи нищо повече от това, което така или иначе си знаем и без нея.

Ще се върна към аналогията с шах-мата (вж. фигура 1). Черните са на ход. Тогава пешката от Н7 ще се премести на Н6 или Н5. Поради каква причина? Черният цар е блокиран, също и пеш-ката на G6. Единствената фигура, коя-то може да се движи, е пешката на Н7, а правилата на играта не позволяват да

Фигура 1

се пропусне ход. Обяснението го дават правилата на играта. На придвижването на пешката може да се даде и чисто физическо обяснение. То е резултат на такива и такива сили, на такива и такива движения на ръцете и пръстите на шахматиста. Това обаче не може да замени обяснението, което дават правилата на играта, и не прибавя нищо към него. То не е отговор на въпроса относно движението на пешка-та, а на друг въпрос, който може да се постави във физиката.

Защо К. Я. е на катедрата в зала 1? Защото е докладчик. Естествените науки ни учат (всъщност предполагат), че К. Я. е сложен организъм, че определени групи мускули са се свивали и разпускали по определен начин, предизвиквайки определени движения на крайниците и торса му, че двигателните сигнали към мускулите са били координирани със сигналите от органа на равновесието, че тази координация е била извършена с помощта на различни нервни центрове, включително в кората на главния мозък, и че там някъде някаква неизвестна конфигурация на нервни процеси е предопредила придвижването му до ка-тедрата. Но това не може да замени и не прибавя нищо към обяснението, което дава редът за провеждане на конференцията. Естественонаучното обяснение, и да е напълно свободно от спекулативни пороци, във всеки случай обяснява само физическото придвижване на К. Я., не и действието му като преднамерено (защо да не кажем и „съзнателно“?) човешко действие.

Заклучение и пояснения

По такъв начин „съзнанието“ като философско понятие ми се струва из-лишно. То нито позволява да разграничим човека от всичко останало с нали-

чието вътре в него на някакво съзнание, нито обяснява действията на човека в качеството му на човек (за разлика от всичко, което става с него като тяло, организъм и т. н., с една дума като природен обект). По мое мнение въпросът за природата на съзнанието, който цял живот вълнуваше нашия учител Аристотел Гаврилов, трябва да бъде заобиколен и да питаме просто кое прави от човека човек.

Не претендирам, че трябва да се изхвърлят от речника такива думи като „съзнателно“, „преднамерено“, „неволно“, „несъзнавано“ и др. п. „Едва по-късно осъзнах значението на случилото се“: който казва нещо такова, не прави изказване за някаква субстанция вътре в тялото си, нито за някакво колективно свойство на взаимодействащите си нервни центрове, нервни пътища, сетивни органи и каквото още е нужно за целта от биологична гледна точка. „Смятах, че ще има доклад, затова дойдох“: смятането не е действие на мислещата субстанция или на съзнанието като всеобщо свойство на човека. Ако се замислим над употребата на думата, ще видим, че този, който може да смята, е например Веско, Ивайло, Анета и т. н. Смятането е действие на самия човек. Как човек организира действията си, щом като в него няма никакво „съзнание“? Струва си да се помисли. Засега обаче мога да кажа, че „съзнанието“ на философите не дава никакъв отговор на това. „Как ти дойде наум да снимаш разписанието на автобуса?“ Да се каже, че съзнанието ми го е направило, не само не е обяснение, а е и отговор не на място. Смятам, че отговорът трябва отново да се търси в живота на човека сред другите хора и сред вещите, които им служат. Какво трябва да се постигне? С какво разполагаме? Какво се прави обикновено?

БЕЛЕЖКИ

1. Благодаря на всички, които зададоха въпроси към доклада ми. Ще се опитам да отговоря на някои от тях, когато това не нарушава твърде много хода на мисълта. Тук например искам да отбележа в отговор на един коментар, че играта е само аналогия. Това, което искам да подчертая, е начинът, по който действията с фигурите в играта определят същността на самите фигури. Не искам да кажа, че човешкият живот е игра в смисъл на нещо, на което не трябва да се гледа сериозно. Затова ще се въздържа да използвам думата „игра“ по отношение на участието на човека в колективния живот на хората. Тук говоря за взаимоотношения. Също така не говоря и за правила. Това, което ни прави такива, каквито сме, не са фиксирани инструкции, ръководещи действията ни. Това са взаимоотношения, в които може да се види някакъв ред, но които също биха могли да се променят по всяко време.

ЛИТЕРАТУРА

Аристотел Гаврилов. *Към въпроса за природата на съзнанието*.

София, Издателство на Софийския университет, 1970.

Тит Лукреций Кар. *За природата на нещата*. София, „Наука и изкуство“, 1971.

TOWARDS THE QUESTION CONCERNING THE NATURE OF MIND

Abstract. This paper is a written version of a talk given at the conference on consciousness of the Sofia University's Department of Philosophy. It suggests that the philosophical concept of mind should be given up as a distinctive feature of human beings and as an explanation of human behaviour (in contrast with what a human does merely as a physical body or organism). Neither philosophy, nor natural science can find such a distinctive feature within a human. Analogously one cannot find the essence of a piece of chess in its material or shape. What confers to a human her/his human quality is the role she/he plays among other people, in the same way as the essence of a piece of chess is defined by the way it is played with. Neither can „mind“ nor neural processes explain human behaviour: as an answer to the question „Why are you acting like this?“ rights, duties, tasks, methods, etc. are to be pointed to.

Assoc. Prof. Constantin Yanakiev

✉ Sofia University „St. Kl. Ohridski“

15, Tzar Osvoboditel Blvd.

1504, Sofia, Bulgaria

E-mail: const@mail.bg